

IVAN MATIJEVIĆ

O SALONITANSKOME NATPISU CENTURIONA TITA LELIJA SEVERA IZ TREĆE KIRENAIČKE LEGIJE (*LEGIO III CYRENAICA*)

UDK: 003.071(497.583Salona)“652“

Primljeno: 26. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Ivan Matijević

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

imatijev@ffst.hr

U ovome se radu raspravlja o salonitanskome natpisu centuriona Tita Lelija Severa iz Treće kirenaičke legije. Natpis se datira u rani principat kada je legija boravila u Egiptu odakle je početkom 2. stoljeća premještena u Arabiju. Natpis je nadgrobni ili počasni karakter, a njegov neobičan oblik upućuje na pretpostavku da je bio uglavljen u neku veću arhitektonsku kompoziciju. Severov se natpis ne može povezati s ostalim epigrafskim izvorima koji spominju aktivne pripadnike njegove postrojbe u ovome dijelu Carstva (stela centuriona frumentarija iz Salone, centurionova posvetna pločica iz Tongerena i signiferov posvetni žrtvenik iz Iversheima) i zbog svojih se karakteristika ne može prihvatiti kao izvor o mogućem boravku navedene legije ili jedne njezine veksilacije u Dalmaciji. Najvjerojatnije je objašnjenje da je Sever lokalnoga porijekla te da mu je netko u Saloni postavio kenotafij ili počasni natpis.

Ključne riječi: Salona, Dalmacija, natpis, Legio III Cyrenaica, centurion, počasni natpis, nadgrobni natpis, Egipat, Arabija.

UVOD

Iz Salone potječe odavno poznati natpis centuriona Tita Lelija Severa iz Treće kirenaičke legije (*Legio III Cyrenaica*). U njegovoj prvoj objavi donesen je samo prijepis sadržaja (*T · LAELIO · T · F · / SEVERO · 7 · LEG · III · CYR*) i podatak o mjestu pronalaska.¹ Spomenik se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu pod inventarnim brojem A-261. Natpis je uklesan na uglučanoj vapnenačkoj

¹ CIL 3, 2038.

ploči širine 61 cm, visine 24,5 cm i debljine između 7,5 i 8,5 cm (Fotografije 1 i 2). Spomenik je otklesan na lijevome i desnome rubu stražnje plohe zbog čega mu je na tim mjestima debljina između 3 i 3,5 cm. Stražnja je ploha spomenika također fino uglačana (Fotografije 3 i 4). Slova su pisana pravilnom i vrlo lijepom kapitalom s riječima odvojenima trokutastim interpunkcijskim znakovima. Natpis je raspoređen u dvama redcima. Visina je slova u prvome retku 5,5 cm, a u drugome retku 4,5 cm, osim smanjenoga slova Y čija je visina 2,5 cm. Restitucija natpisa glasi: *T(ito) Laelio T(iti) f(ilio) / Severo 7(centurioni) leg(ionis) III Cyr(enaicae)*.

O MOGUĆEMU KARAKTERU SEVEROVA NATPISA

Ime Tita Lelija Severa, centuriona Treće kirenaičke legije, napisano je u dativu što može značiti da je natpis nadgrobna karaktera. Ovu pretpostavku oslabljuje izostajanje uobičajenih elemenata takvih natpisa kao što su pokojnikova starosna dob u trenutku smrti, broj godina provedenih u vojnoj službi, ime osobe koja je postavila spomenik i formulacija *hic situs est*. Stoga, može se pretpostaviti da natpis nije obilježavao mjesto pokojnikovoga ukopa, nego kenotafij,² odnosno prazni ili simbolični grob podignut kao uspomena na pokojnika čije se tijelo nalazi drugdje ili nije uopće pronađeno. Spomenik se svojim neobičnim oblikom ne može usporediti s nekim drugim vojničkim nadgrobni spomenikom iz Salone iz ranoga principata.³ Možda je bio ugrađen u mauzolej poput onih koji se još uvijek mogu vidjeti u Pompejima.⁴ Međutim, centurionovo ime u dativu može upućivati i na drukčije tumačenje prema kojemu je natpis bio počasnoga karaktera,⁵ odnosno

² Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford University Press, 2006.: 158, 166–168.

³ Usp. Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*. Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija), 2015.: 381–671.

⁴ To su, primjerice, natpis Gaja Munacija Fausta (EDCS 45300148=EDR 146579) u zabatu njegove grobnice, natpis Lucija Celija (EDCS 45300145) uzidan iznad ulaza u mauzolej, natpis Flavija Filoksena (EDCS 61900123) postavljen ispod niše s njegovim portretom, također na pročelju grobnice koja je imala brojne druge niše s portretima. Treba im dodati i nadgrobni žrtvenik obitelji Stronija, napravljen od pravilnih kamenih blokova s natpisom (CIL 1, 3134=EDCS 26500774=EDR 146579) slobodno uklesanim na dvama prednjim blokovima. Navedeni nadgrobni spomenici nalaze se pored *Porta Nocera*, detaljnije Virginia L. Campbell, *The Tombs of Pompeii. Organization, Space, and Society*. Routledge, 2015.: 212–213, 244–245, 254–256, 274–275.

⁵ Tako ga interpretiraju internetske epigrafske baze, v. EDH HD063322; EDCS 27601593.

da se nalazio na ploči namijenjenoj za ugradnju u bazu za kip.⁶ U rimskome su svijetu gradske zajednice ili udruženja nerijetko postavljali počasne natpise pojedincima koji su ih na neki način zadužili ili su se htjeli pohvaliti da su s njima povezani. Tako se znalo počastiti i legijske centurione.⁷ Neovisno o tome koja je pretpostavka točna i neovisno o tome postoji li neko treće tumačenje, spomenik se prema svojim epigrafskim karakteristikama, odnosno upotrebi tročlanoga imenskog obrasca s filijacijom datira u rani principat.⁸

KRATAK PRIKAZ POVIJESTI TREĆE KIRENAIČKE LEGIJE

Severov natpis ne sadrži podatak o broju godina provedenih u vojnoj službi ili podatak o njegovoj starosnoj dobi. Stoga, nemoguće je odrediti je li izravno promoviran u centurionat ili ga je postigao postupnim napredovanjem u legiji nakon što je obavio nižerangirane službe u razredu principala. Legionarima je za drugi način postizanja centurionata obično trebalo između dvanaest i petnaest,⁹ a možda čak i dvadeset godina besprijeorne službe.¹⁰ Sever je bio jedan od pedeset i devetorice centuriona u svojoj legiji, zapovijedao je centurijom od osamdeset vojnika i bio je odgovoran za njezinu administraciju, održavanje

⁶ Emil Ritterling, »Legio.« *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1925.: 1509. Zahvaljujem prof. dr. sc. Draženu Maršiću (Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru) s kojim sam razmijenio mišljenja o spomeniku. On također smatra da je natpis najvjerojatnije namijenjen ugrađivanju, ali ne previsoko zbog veličine slova. Nije isključio mogućnost da je natpis pripadao bazi kipa.

⁷ Usp. Elizabeth Forbis, *Municipal Virtues in the Roman Empire: The Evidence of Italian Honorary Inscriptions*, [Beiträge zur Altertumskunde, ur. Ernst Heitsch, Ludwig Koenen, Reinhold Merkelbach, Clemens Zintzen, Band 79]. Stuttgart – Leipzig: B. G. Teubner, 1996.: 73 i d.; kat. br. 270 (*CIL* 9, 5839); kat. br. 324 (*CIL* 11, 5960); kat. br. 347 (*CIL* 11, 5693); kat. br. 403 (*CIL* 11, 390); kat. br. 404 (*CIL* 11, 391). Dobri primjeri počasnih natpisa dvojice primipila potječu iz foruma u Jaderu, v. Kornelija A. Giunio, Nikola Cesarik, David Štrmelj, »Šest baza počasnih statua iz Jadera.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 194–206; također v. i James R. Summerly, *Studies in the legionary centurionate*. Durham: Durham University (doktorska disertacija), 1992.: 52 (<http://etheses.dur.ac.uk/1503/>) (6. rujna 2023.). Međutim, velika razlika između Lelijeve natpisa i ovih kojima se odaje počast centurionima jest što su oni zabilježili mnogo bogatije vojne karijere u kojima je nerijetko bilo višestrukih centurionata.

⁸ Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1969.: 27.

⁹ Pat Southern, *The Roman army*. Santa Barbara: ABC-Klio, 2006.: 130; Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«, u: *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp. Blackwell Publishing 2007.: 191–192.

¹⁰ Brian Dobson, David J. Breeze, »The Rome Cohorts and the Legionary Centurionate.«, *Epigraphische Studien* 8, (1969): 103.

vježbi i discipline i vodstvo u bitki.¹¹ Čini se da centurioni nisu otpušteni nakon dvadeset i pet godina službe. Neki epigrafski izvori svjedoče da su mogli biti aktivni u neuobičajeno visokoj životnoj dobi od sedamdeset ili osamdeset godina. Zbog vrlo vrijednoga iskustva bili su od neprocjenjive važnosti za postrojbu u kojoj legati i tribuni svoje službe obično nisu obavljali duže od tri godine.¹²

Iako je prilično nepoznato najranije razdoblje povijesti Treće kirenaičke legije, nema sumnje da je osnovana tijekom kasne Republike i da je od prvih godina Augustove vladavine smještena u Egiptu gdje je u logoru pored Aleksandrije boravila do početka 2. stoljeća. Vrlo je malo povijesnih izvora koji svjedoče o aktivnostima legije i njezinih pripadnika izvan matične provincije. Pokušavajući rekonstruirati legijine pokrete i djelovanja tijekom 1. stoljeća, Ritterling se osvrnuo na nalaz iz današnjega Tongerena (*civitas Tungrorum*, u Galiji Belgiki ili Donjoj Germaniji) odakle potječe brončana tabula ansata na kojoj piše da je centurion Kvinto Katije Libon Nepot poklonio štit i koplje božici Vihanzi.¹³ Poistovjetio ga je s centurionom čije je ime zabilježeno na natpisu iz Kopta (*Coptus*) u Egiptu¹⁴ prema kojemu je posvetnu pločicu datirao u rano Carstvo, odnosno za Tiberijeva carevanja ili malo kasnije, ističući da je časnik iz legije u udaljenome Egiptu poslan na Rajnu kako bi obavio neki zadatak. Zatim je oprezno pretpostavio da je taj centurion mogao pripadati veksilaciji Treće kirenaičke legije koja se pripremala za sudjelovanje u Kaligulinoj vojnoj kampanji protiv Germana i Brita 39. – 40. godine. Spomenuo je i Severov salonitanski natpis, ali ga nije povezao s pločicom centuriona Nepota, okarakterizirao ga je kao bazu te datirao u 1. stoljeće pretpostavljajući da je Sever također poslan u Ilirik kako bi izvršio neki zadatak.¹⁵ Betz se s time složio napominjući da je vrlo mala vjerojatnost da je legijina veksilacija boravila u Dalmaciji.¹⁶ Štoviše, Severa

¹¹ Brian Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337*. London: Routledge, 1994.: 46–47; Lawrence Keppie, *The making of the Roman army: from Republic to Empire*. London: Routledge, 1998.: 151; Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*. London – New York: Routledge, 2001.: 43–45; Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«: 190–191.

¹² Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«: 191.

¹³ CIL 13, 3592=EDH HD040405: *Vihansae / Q(uintus) Catus Libo Nepos / centurio leg(ionis) III / Cyrenaicae scu/tum et lanceam d(ono) d(edit)*.

¹⁴ CIL 3, 6627.

¹⁵ E. Ritterling, »Legio«: 1506–1509.

¹⁶ Artur Betz, *Untersuchungen zur militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*. Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, Neue Folge, Heft 3, 1938.: 45–46.

je nemoguće povezati i sa salonitanskim natpisom centuriona frumentarija Tita Varonija Marona iz ove legije jer ne pripadaju istome vremenu i jer je frumentarijska služba posebnoga karaktera i različita od one običnih vojnika, odnosno centuriona.¹⁷ Prisutnost legije u zapadnome dijelu Carstva donekle je postala jasnija nakon što je u Iversheimu u Donjoj Germaniji otkriven ulomak posvetnoga natpisa njezinoga signifera.¹⁸ Alföldy ga je datirao između 200. i 270. i pretpostavio da je tijekom Galijenove vladavine jedna veksilacija Treće kirenaičke legije, s nekim drugim postrojbama s istoka, dovedena u provinciju kako bi pomogla u odbijanju franačkih napada.¹⁹ Ovaj žrtvenik nije povezao s pločicom iz 150-ak km udaljenoga Tongerena, ali su to učinili drugi autori i datirali je u 3. stoljeće.²⁰ Alföldyjev oprez prihvatili su i izdavači *ILB*²-a koji su uz iscrpnu bibliografiju i navođenje svih mišljenja o tim dvama spomenicima zaključili da natpis iz Iversheima nema vrijednost za datiranje pločice iz Tongerena.²¹

¹⁷ *CIL* 3, 2063; E. Ritterling, »Legio«: 1512; A. Betz 1938, *Untersuchungen zur militargeschichte*: 45; detaljnije o Maronovoj službi i njegovome natpisu v. Ivan Matijević, »Qui cucurrit frumentarius annos XI«, *Tusculum* 7 (2014): 68–71.

¹⁸ *AE* 1968, 392=EDH HD014022: [---] *Q(uintus) Coel[i]us(?) [Procu]leianus s[ig](nifer) / v(o-tum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / leg(ionis) III Cyr(enaicae)* [---]. Iz Britanije potječe jedinstvena olovna plomba kojoj na jednoj strani piše ime jedne legije (*Legio VI victrix*) i inicijali vlasnikovoga imena (*L(egionis) VI v(icticis) / M(arci) V(..) C(..)*), a na drugoj strani ime druge legije (*Leg(ionis) III / Cyr(enaicae)*); Barry C. Burnham, Fraser Hunter, Paul Booth, Sally Worrell, Roger S. O. Tomlin, Mark W. C. Hassall, »Roman Britain in 2006«, *Britannia* 38 (2007): 357–358. Navođenje imena Treće kirenaičke legije na ovoj plombi nema vrijednost u pokušaju dokazivanja njezinoga boravka u zapadnome dijelu Carstva.

¹⁹ Géza Alföldy, »Epigraphischen aus dem Rheinland III. Inschriften aus den Kalkbrennereien der niedergermanischen Legionen in Iversheim (Kr. Euskirchen).« *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985 (Mavors, Roman Army Researches III)*, ur. M. P. Speidel. Amsterdam: Verlag J. C. Gieben, 1987.: 383–385, 388–389. Ovu pretpostavku podupro je Pierre-Louis Gatier, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Tome I, (Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998), ur. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. [Collection du Centre d'Etudes Romaines et Gallo-Romaines Nouvelle série, N° 20]. Lyon: Diffusion De Boccard, 2000.: 348.

²⁰ Julianus E. Bogaers, »Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior.« *Bonner Jahrbücher* 172 (1972): 331–332. Za dataciju posvetne pločice u 3. stoljeće također Johan Nicolay, *Armed Batavians: Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.: 178.

²¹ *ILB*² 29. Zahvaljujem prof. emer. dr. sc. Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier jer je sa mnom podijelila svoje mišljenje o centurionovoj pločici. Ona smatra da je to bio njegov poklon povodom povratka u rodni kraj nakon završetka službe, vjerojatno tijekom 2. ili 3. stoljeća.

Legijine su veksilacije sudjelovale u Armensko-partskome ratu za Neronove vladavine, slamanju židovskoga ustanka u Aleksandriji, legija je podupirala Vespazijanov dolazak na vlast 69. godine, jedna je veksilacija pripadala Titovoj vojsci koja je ugušila Prvi židovski ustanak.²² Vjerojatno je 106. – 107. premještena u novoosnovanu provinciju Arabiju. Natpis na trijumfalnome luku iz Dura Europe datiran u 115./116. dokazuje legijino sudjelovanje u Trajanovu ratu protiv Parta, njezina je veksilacija boravila u Jeruzalemu 116. ili 117. godine, sudjelovala je u operacijama protiv Parta 123., nije jasno je li u slamanju Bar Kobhina ustanka (132. – 135.) bila zastupljena u cijelosti ili jednom veksilacijom. U izvorima se ne mogu pronaći podatci o njezinoj uključenosti u kampanjama Lucija Vera i pobunama Avidija Kasija i Pescenija Nigera. Legijine veksilacije izgradile su amfiteatar u Dura Europi 216., a njezini su pripadnici u tome gradu neprekidno boravili do Elagabalove vladavine. Iako nema izravnih dokaza da je pripadala vojsci Septimija Severa odnosno Aleksandra Severa tijekom njihovih operacija u Mezopotamiji, nema sumnje da su postrojbe iz Arabije, stoga i ova legija, sudjelovale u vojnim djelovanjima na Eufratu protiv Parta i potom protiv Sasanida. Treća kirenaička sudjelovala je u Valerijanovoj istočnoj kampanji u kojoj je car poražen i zarobljen, a čini se da unatoč toj katastrofi, legija nije nestala i da je vjerojatno pripadala vojsci kojom je Aurelijan porazio Zenobijino Palmirsko Carstvo. Poslije ovih događaja o legiji nema spomena u povijesnim izvorima.²³

JE LI TIT LELIJE SEVER RODOM IZ SALONE?

Neovisno o tome je li Severov natpis nadgrobnoga ili počasnoga karaktera, možda bi se razloge njegovoga postavljanja u Saloni moglo objasniti centurionovim lokalnim porijeklom. Prema *OPEL*-u najviše natpisa sa spomenom gentilicija *Laelius* potječe iz Italije (27) poslije koje slijedi Dalmacija (12).²⁴ U provinciji su tijekom ranoga principata njegovi nositelji četiri puta potvrđeni u Liburniji gdje su vjerojatno pripadali autohtonom stanovništvu, a iz Salone potječe samo ulomak jednoga natpisa. U kasnome je principatu koncentracija natpisa dalmatinskih Lelijeveca potpuno drukčija jer je svih sedam pronađeno u Saloni.²⁵ Tijekom

²² E. Ritterling, »Legio«: 1506–1509.

²³ E. Ritterling, »Legio«: 1509–1513; P.-L. Gatier, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«: 346–349.

²⁴ *OPEL* 3: 16.

²⁵ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*: 91–93. O Lelijevecima u Liburniji i posebno u Aseriji v. Anamarija Kurilić, »Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji.« *Asseria* 4 (2006): 29–33.

boravka Treće kirenaičke legije u Egiptu novaci su najčešće potjecali iz Male Azije i Sirije, zatim iz Egipta, a nekolicina ih je bila iz Italije i Narbonske Galije.²⁶ Nakon što je premještena u Bostru u Arabiji početkom 2. stoljeća u njezinim redovima bilo je vojnika iz Britanije, Panonije, Norika, Trakije, Kartage i Italije,²⁷ što znači da ih je moglo biti i iz ostalih provincija na zapadu uključujući i Dalmaciju. Štoviše, u Drugoj trajanskoj legiji (*Legio II Traiana*) smještenoj u Egiptu od početka Hadrijanove vladavine potvrđen je jedan vojnik porijeklom iz Varvarije unovačen 132. ili 133.²⁸ Istoj legiji pripadao je Tit Flavije Pomponijan, vrlo vjerojatno Salonitanac, koji je preminuo za Hadrijanove vladavine kada mu je u Saloni postavljen nadgrobni spomenik, možda kenotafij jer nije isključeno da je umro u Egiptu.²⁹ Stoga, smije se pretpostaviti da je Tit Lelije Sever bio dalmatinskoga, odnosno salonitanskoga porijekla što bi značilo da je napustio svoj rodni kraj i otišao u Egipat, odnosno Arabiju kako bi pristupio Trećoj kirenaičkoj legiji.

ZAKLJUČAK

Nema dovoljno argumenata kojima bi se nedvosmisleno moglo utvrditi je li natpis Tita Lelija Severa nadgrobna ili počasna karaktera. Rješavanje toga problema dodatno otežava neobičan oblik spomenika koji upućuje na pretpostavku da je bio uglavljen u neku veću arhitektonsku kompoziciju. Ako je natpis nadgrobna karaktera, mogao bi biti kenotafij jer na njemu nema elemenata kojima se može utvrditi da je označavao mjesto Severova ukopa. Drugo objašnjenje jest da je možda bio ugrađen u neki mauzolej. Ako je natpis počasna karaktera, možda je pripadao bazi na kojoj je stajao Severov kip, što otvara novo pitanje. Zašto bi netko u Saloni tijekom ranoga principata postavio takav natpis

²⁶ John C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*. [Occasional publications, 7, ur. Margaret Roxan]. London: Institute of Archaeology, 1983.: 44–47, 154–155, tab. 29; o novačenjima za legije u Egiptu v. Hubert Devijver, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres)«, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Prinzipat II.1*, ur. Hildegard Temporini. Berlin-New York: Walter De Gruyter, 1974.: 455–459, tab. 1.

²⁷ Laurens E. Tacoma, Tatiana Ivleva, David J. Breeze, »Lost Along the Way: A Centurion *Domo Britannia* in Bostra.« *Britannia* 47 (2016), 36.

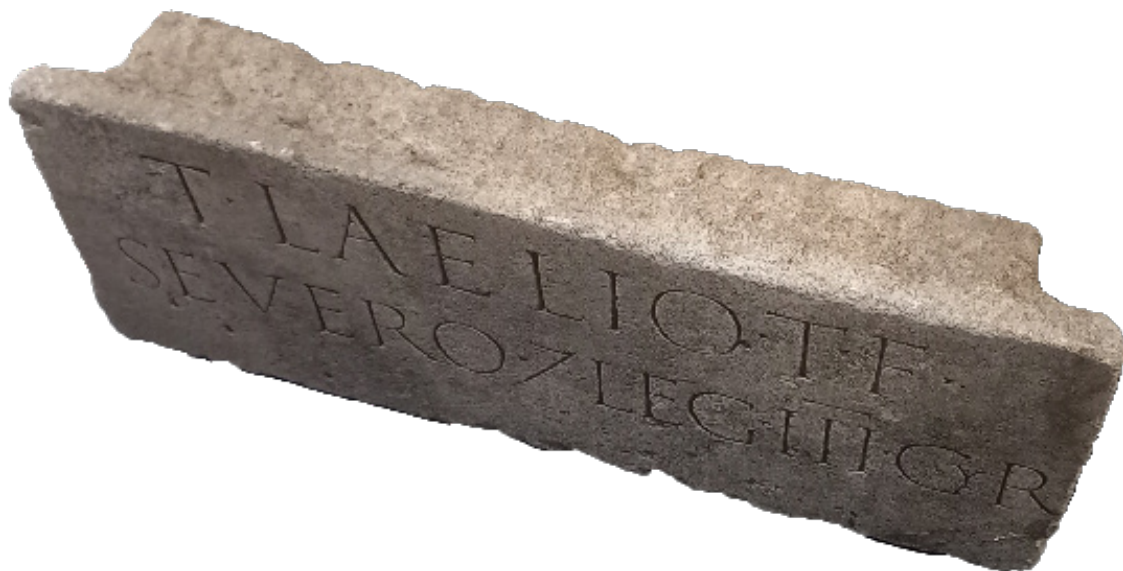
²⁸ Ovaj se Varvarinac spominje na natpisu (AÉ 1969/70, 633=EDH HD012418) koji sadrži imena 136 veterana otpuštenih iz legije 157. godine, detaljnije H. Devijver, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres)«: 458; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*: 46–47.

²⁹ CIL 3, 2029=EDH HD054794; Dino Demicheli, »Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)«, *Tusculum* 8 (2015): 62–64.

centurionu koji je služio u udaljenome Egiptu? Lelijevci su epigrafski potvrđeni u Liburniji i Saloni što ukazuje na Severovo dalmatinsko, odnosno salonitansko porijeklo. Ako je zaista tako, on je u jednome trenutku svojega života bio unovačen u Treću legiju i poslan na službu u Egipat ili Arabiju. To nije niti nemoguće niti neobično jer jedan natpis iz Egipta, te vjerojatno još jedan iz Salone, potvrđuje da su Dalmatinci služili u Drugoj trajanskoj legiji tada smještenoj u Egiptu. Također, Treća kirenaička legija imala je u svojim redovima vojnike i iz zapadnih dijelova Carstva što znači da se može pretpostaviti da je bilo i onih porijeklom iz Dalmacije, iako za to još uvijek nema izravnih epigrafskih potvrda. Severov je natpis izoliran u Dalmaciji i ovome dijelu Carstva jer se ne može ni kronološki ni ikako drugačije povezati s dvama natpisima iz Porajnja, odnosno ni s centurionovom posvetnom pločicom iz Tongerena i signiferovim posvetnim žrtvenikom iz Iversheima kao ni sa stelom centuriona frumentarija iz Salone. Autor ovoga rada slaže se sa starijim autorima koji su tvrdili da njegov natpis ne može biti potvrda o boravku veksilacije Treće kirenaičke legije u Dalmaciji ili u Saloni. Sever je vjerojatno bio lokalnoga porijekla i netko ga je u Saloni odlučio počastiti natpisom i tako sačuvati uspomenu na njega. Nesumnjivo je dodatan motiv za to bila činjenica što je bio centurion u poznatoj legiji koja je čuvala Egipat i istočne provincije Rimskoga Carstva.

Fotografija 1: Natpis centuriona Tita Lelija Severa

Fotografija 2: Natpis centuriona Tita Lelija Severa

Fotografija 3: Gornja ploha Severova natpisa

Fotografija 4: Stražnja ploha Severova natpisa

PRILOZI:

Fotografija 1: Natpis centuriona Tita Lelija Severa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 2: Natpis centuriona Tita Lelija Severa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 3: Gornja ploha Severovoga natpisa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 4: Stražnja ploha Severovoga natpisa (fotograf: Ivan Matijević)

KRATICE:

AE – L'année épigraphique, Paris 1889.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1873.

EDCS – Epigraphik Datenbank Clauss Slaby (<http://www.manfredclaus.de/gb/index.html>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

EDR – Epigraphic database Roma (<http://www.edr-edr.it/default/index.php?lang=it>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

ILB² – Albert Deman et Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, Les inscriptions latines de Belgique, Bruxelles 2002.

ILLug – Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986).

OPEL 3 – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. III: Labareus-Pythea, ur. Ortolf Harl. Wien, 2000.

LITERATURA:

Alföldy, Géza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1969.

Alföldy, Géza, »Epigraphischen aus dem Rheinland III. Inschriften aus den Kalkbrennereien der niedergermanischen Legionen in Iversheim (Kr. Euskirchen).«, u: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985* [Mavors, Roman Army Researches III], ur. Michael P. Speidel]. Amsterdam: Verlag J. C. Gieben, 1987: 377–393.

Betz, Artur, *Untersuchungen zur militargeschichte der römischen Provinz Dalmatien*. Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, Neue Folge, Heft 3, 1938.

Bogaers, Julianus E., »Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior.« *Bonner Jahrbücher* 172 (1972): 310–333.

Campbell, Brian, *The Roman Army, 31 BC–AD 337*. London: Routledge, 1994.

Burnham, Barry C., Hunter, Fraser, Booth, Paul, Worrell, Sally, Tomlin, Roger S. O., Hassall, Mark W. C., »Roman Britain in 2006.« *Britannia* 38 (2007): 357–358.

Carroll, Maureen, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford University Press, 2006.

Demicheli, Dino, »Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi).« *Tusculum* 8 (2015): 59–77.

Devijver, Hubert, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres).«, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Prinzipat II.1*, ur. Hildegard Temporini. Berlin-New York: Water De Gruyter, 1974.: 452–492.

Dobson, Brian, Breeze, David J., »The Rome Cohorts and the Legionary Centurionate.«, *Epigraphische Studien* 8, (1969), 100–124.

Forbis, Elizabeth, *Municipal Virtues in the Roman Empire: The Evidence of Italian Honorary Inscriptions*. [Beiträge zur Altertumskunde, ur. Ernst Heitsch, Ludwig Koenen, Reinhold Merkelbach, Clemens Zintzen, Band 79]. Stuttgart – Leipzig: B. G. Teubner, 1996.

Gatier, Pierre-Louis, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Tome I, (Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998), ur. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. [Collection du Centre d'Etudes Romaines et Gallo-Romaines Nouvelle série, N° 20]. Lyon: Diffusion De Boccard, 2000: 341–349.

Gilliver, Kate, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«, u: *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp. Blackwell Publishing 2007: 183–200.

Giunio, Kornelija A., Cesarik, Nikola, Štrmelj, David, »Šest baza počasnih statua iz Jadera.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 193–218.

Keppie, Lawrence, *The making of the Roman army: from Republic to Empire*. London: Routledge, 1998.

Kurilić, Anamarija, »Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji.« *Asseria* 4 (2006): 7–72.

Le Bohec, Yann, *The Imperial Roman Army*. (London – New York: Routledge, 2001.

Mann, John C., *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*. [Occasional publications, 7, ur. Margaret Roxan]. London: Institute of Archaeology, 1983.

Matijević, Ivan, »Qui cucurrit frumentarius annos XI.« *Tusculum* 7 (2014): 68–71.

Matijević, Ivan, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*. Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija), 2015.

Nicolay, Johan, *Armed Batavians: Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.

Ritterling, Emil, »Legio.« *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1925: 1186–1829.

Southern, Pat, *The Roman army*. Santa Barbara: ABC-Klio, 2006.

Summerly, James R., *Studies in the legionary centurionate*. Durham: Durham University (doktorska disertacija), 1992. (<http://etheses.dur.ac.uk/1503/>) (6. rujna 2023.).

Tacoma, Laurens E., Ivleva, Tatiana, Breeze, David J., »Lost Along the Way: A Centurion *Domo Britannia* in Bostra.« *Britannia* 47 (2016), 31–42.

Summary

On the subject of an inscription dedicated to centurion Titus Laelius Severus from the Legio III Cyrenaica

Due to lack of arguments, it is difficult to determine whether Titus Laelius Severus' inscription is a votive or burial inscription. The issue is even more challenging to solve since the unusual shape of the monument suggests that it was built into some bigger architectural structure. If the inscription was part of a tombstone, then it is a case of a cenotaph, because it doesn't contain any information that would indicate Severus' place of burial. Another explanation would be that the inscription might have been incorporated in a mausoleum. If the inscription was votive, then it is possible that it belonged to a base on which Severus' statue was placed. However, this scenario generates another issue: why would anybody in Salona, during the early Principate, place that kind of inscription to a centurion who served in faraway Egypt? The Laelii are epigraphically confirmed in Liburnia and Salona which implies Severus' Dalmatian, i.e. Salonitan origin. If that is the case, then Severus was, at one point in his life, recruited in the Third Legion and sent to serve in Egypt or Arabia. That shouldn't be interpreted as impossible or unusual, as one inscription from Egypt, and probably one more from Salona, confirm that Dalmatians were serving in the Legio II Traiana, at the time located in Egypt. Moreover, the Legio III Cyreniaca had soldiers from the western parts of the Empire which suggests that it might include ones from Dalmatia, although we still lack direct epigraphical confirmation. The Severus' inscription is one of a kind in Dalmatia and this part of the Empire, since by no means can it be linked to the two inscriptions from Rhineland, i.e. to centurion's votive plaque from Tongeren and signifier's funerary altar from Ivershiem, as well as to the stela of a centurion frumentarius from Salona. I believe that the earlier authors were right with the presumption that Severus' inscription can't be taken as a proof of Legio III Cyrenaica vexillatio residing in Dalmatia or Salona. Most probably, Severus was of local origin, hence somebody in Salona decided to honour him, thus preserve a memory of him. Undoubtedly, an extra reason was the fact that he was a centurion in a famed legion which defended Egypt and eastern provinces of the Roman Empire.